

БІЛЬ ТА СТРАЖДАННЯ

Подолання болю

Анотація. У статті зроблено спробу проаналізувати такі актуальні питання, як біль та страждання, питання подолання болю, коли Бог, здавалося б, не діє, і немає відповіді, як жити далі після трагедії... У статті пропонується розглянути практичні кроки як для служіння співчуття у церкві, так і для людини, що проходить через біль. Прочитати статтю буде корисним і служителям церкви, і простому члену церкви, що зацікавлений в служінні співчуття.

Ключові слова: страждання, біль, рани, гнів, зцілення, співчуття, відновлення.

Title: Pain and Suffering. Overcoming Pain.

Annotation. There has been an attempt made in this article to look at issues relevant to pain and suffering, such as overcoming pain, when God seems to be inactive and silent, how to go on after a tragedy. The main aim of the article is to provide practical recommendations for people going through sorrow as well as for members of the church and church leadership in the ministry of compassion. The article will be helpful for Christians interested in compassion ministry and for church workers in this area.

Keywords: Suffering, pain, wounds, anger, sorrow, healing, compassion, restoration.

Світлана Сузько, DMin, академічний декан Євангельського теологічного університету (м. Київ, Україна). Переклад Тетяни Степанової.

ПРОБЛЕМА БОЛЮ ТА СТРАЖДАННЯ

◆ Коли страждання обрушуються на людину, біль стає нестерпним, здається, що руйнуються всі підстави, й запитання атакують з усіх боків: Чому? Як? Якщо є Бог, а Він – всемогутній, добрий, любить своє творіння, то чому у світі стільки зла та страждання? Якщо Він – суверенний Бог – може запобігти стражданням, чому Він цього не зробив зараз? Якщо Він знав наперед, що творіння відвернеться від Нього і кине себе на страждання та смерть, то навіщо все ж таки Він створив людину?

Ель Візель, єврейський віруючий хлопчик, який вірив у всемогутнього і люблячого Бога до того часу, як потрапив до концтабору, де жорстокість і страждання підірвали основу його віри. Аналізуючи досвід минулого, він каже: «Наша свідомість може вмістити Бога, але не Освенцим, якщо Освенцим, то не Бога. Так як обидва поняття несумісні. Це дві непримиренні реальності»¹.

Справді, важко пояснити, чому Бог так довго не втручався у те, що відбувається в Освенцимі, у ситуацію в Іловайську. Чому війна забирає стільки життів, чому допустив руйнування в м. Маріуполь, звірства над невинними людьми в Бучі?

Коли ставляться подібні запитання, віруючі не завжди знають, як реагувати. Наприклад, при урагані «Катрена», який приніс руйнування, смерть і спустошення, можна було б почути фрази про те, що у Бога все під контролем.² В якому сенсі Бог контролює ці події? Чи робить це Його добрим або недобрим Богом? Як можна прийняти, що добрий, люблячий Бог може бути байдужим до людських страждань, або, гірше того, може бути якимось чином його автором? Чи все-таки це було поза Його контролем? І якщо Бог не несе відповідальності, то хто ж несе?

Ця тема як ніколи актуальна в наш час, коли війна забирає стільки життів, руйнує все на своєму шляху, залишаючи стільки страждань, болю. Ми не обіцяємо дати вичерпні відповіді на проблему зла і теодицеї. Головною метою є надання практичних рекомендацій для людей, які проходять через скорботи, а також рекомендації для членів церкви та служителів церкви щодо служіння співчуття. Але перед цим коротко зупинимося на питанні розуміння страждання.

ПОЯВА СТРАЖДАНЬ

◆ Найбільшого поширення у християнському богослов'ї набула точка зору, згідно з якою зло не має самостійного існування, так як усе, що створив Бог, є благим (Бут. 1). Бог не є джерелом зла. «Усі існуючі форми зла

^[1] Ланберг Д. Страждання і серце Бога/Пер. Палівода А. В. – К.: 2018. – С. 68.

^[2] 10 найстрашніших природних катастроф XXI століття [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://allinsurance.kz/news/proishestviya-i-stikijnye-bedstviya/12822-10-samykh-strashnykh-prirodnykh-katastrof-xxi-veka>

– це результат розвитку гріха, що увійшов у світ через Адама і Єву»³. Зло вразило все: людина народжується гріховною істотою і передає зло з покоління в покоління (Рим. 7:23-24), також і земля вражена: звідси природні катаклізми, різні аномальні явища (Рим. 8:22), зло вражає людські спільноти (2Тим. 3:2-4).

Бог усе ж вибрав створити світ, знаючи, що він буде недосконалий і спотворений, де буде стільки страждань. Незважаючи на людський вибір бути незалежним, Бог призначив Свого Сина для викупу людини, щоб запросити Його у Свою Славу. Перед тим, як створити людину, Він настільки полюбив її, що вирішив приєднатися до її страждань, щоби поглинути людські страждання Своєю особистістю й подолати розрив між людиною і Богом, відтворивши в людині Свою природу. І зрештою поглинути страждання людини нескінченною радістю. Р. Захаріас пише: «Де є любов, там є свобода. Якщо можлива любов, можливий і біль тому, що любов – це жертва. Така природа Бога, щоб зв'язати Себе узами любові, а сама любов не призначена, щоб бути вільною»⁴.

Напрошується інше питання: «Чому добрий, люблячий Бог, знаючи все наперед, дозволив і заздалегідь вибрав страждання за створених Ним істот?»⁵. Людина має для Нього таку цінність, що Він погодився прийняти образ людини і взяти на Себе її гріхи та покарання за них (2Кор. 4:17; Рим. 9:22-23). Ісус, Друга Особа Божества, через Своє втілення, завжди залишиться Божим Сином, зберігаючи Своє воскресле, прославлене тіло і назавжди залишиться Богом і Людиною, поєднуючи Людину з Богом. Усі, хто визнає і залишає свій бунт та незалежні шляхи, свою гріховну природу, будуть називатися дітьми Божими (1Кор. 6:17; Рим. 8:29; Євр. 2).

Людина, яка знову з'єдналася з Богом через Христа, буде продовжувати зростати в пізнанні Його, у гармонії з Ним. Ісус у Своїй подвійній природі (Бог і Людина) зближає те, що на небі (Бог і Його володарювання), і те, що на землі (людина, яка обирає бути поєднаною з Богом через Христа (Кол. 1:20-22)).

ВИДИ СТРАЖДАНЬ

- ◆ Розрізняють наступні види страждань:
 - Через гріхопадіння. Сюди ж відносяться і катастрофи, епідемії, землетруси, тощо (Римл. 8:22-23).
 - Страждання заради Христа (Дії 7:54-60; 16:19-24; 20:23; Рим. 8:17; Ієр. 1:19; Іс. 41:10).

^[3] Слов`янський біблійний коментар. Головний редактор С.В. Санніков. – Книгоноша. – С. 1078.

^[4] Захаріас Р. Якщо Бог є, то чому невинні діти вмирають? [Електронний ресурс]- Режим доступу: <http://bogoblog.ru/pochemu-nevinnye-deti-umirayut#more-7339>

^[5] Gloria Beech Jackson, Through the Fire, Springfield, MO: Life Publishers International, 2011, p. 5.

- Страждання для учнівства (Пс. 118:67, 71; Іов 5:17; Ос. 6:1-3; Мт. 16:24; 1Кор. 11:27-30; 1Пет. 4:1; Рим. 5:3-4; 2Кор. 12:15; 1Пет. 2:19).

Коротко зупинімося на першому виді. Одна з причин страждань – це те, що людина живе в занепадому світі (Бут. 3:16-19; Рим. 5:12,19), у світі, де панує зло. Вона зазнає страждань, які є результатом падіння людства. Наприклад, водій напідпитку може занепасти життя людини. Наркотики, злочинство, егоїзм, несправедливість – усе це характеризує наше суспільство сьогодні та приносить багатьом страждання. Недбалість під час будівництва призводить до того, що хтось може постраждати. Хоча Ісус Христос прийшов, щоб «зруйнувати справи диявола (1Ів. 3:8), вплив цього вже очевидний, проте християнин живе у світі, коли «вже, але ще ні» (1Кор. 15:23-27; Євр. 2:8) і в повноті побачить спасіння тільки тоді, коли Христос прийде за своєю Церквою; і смерть, і пекло будуть переможені, і з дияволом буде покінчено (Об`яв. 21:4).

Апостол Павло перераховує страждання, поневіряння, різновиди небезпеки, побої, аварії корабля, в`язницю, виснажуючу працю, спрагу, занепокоєння про хворобу друга та ін. (2Кор. 11:23-31; Філ. 2:27). У Тим. 3:11 він пише: «переслідуваннями та стражданнями, що спіткали були мене...» і таким чином відокремлює переслідування від страждань. З цього робимо висновок, що не лише страждання через переслідування були у житті Апостола Павла.

Інкони віруючі страждають через нечестя або неправильний вибір іншої людини (Суд. 11:31-40) Наприклад, віруючі, як і всі невіруючі люди в Північній Кореї в 90-х роках ХХ століття, страждали, терпіли голод через те, що їхній уряд відмовлявся від зовнішньої допомоги.⁶ Прийняття рішень урядом впливає на всю країну і може призводити до війни, через що страждає багато невинних людей. К. Льюїс відзначив, що кожна друга людина колись постраждала через іншу людину, звідси мораль – кожен повинен перевіряти себе, щоб не завдати болю іншим.⁷

ПРИХІД ІСУСА ХРИСТА НА ЗЕМЛЮ

◆ Він не насолоджується покаранням; навпаки, йому гидкі і страждання, і смерть. Про страждання народу в Єгипті Бог каже: «Я бачу пригнічення і йду визволити його» (Вихід 3:8,9), в іншому вірші сказано «не зазнала душа його страждань Ізраїля» (Суд. 10:16). Пророк Єремія каже, що Бог карає людину неохоче (Пл. Єр. 3:33) Бог засмучений тим, як через гріх люди руйнують світ та один одного. Тому Він прийшов у цей світ, щоб зруйнувати справи диявола, і тепер вибір за людиною, бути у Христі, або продовжувати жити у старому Адамі. Бог є Богом цілителем (Вих. 15:26)

^[6] Michael J. Seth, North Korea`s 1990s Famine is Historical Perspective [Електронний ресурс] – Режим доступу:<https://www.asianstudies.org/publications/ea/archives/north-koreas-1990s-famine-in-historical-perspective/>

^[7] C.S. Lewis, On Griet.-Thomas Nelson Publishers, Nashville, 1998.

Він зацікавлений у зцілені душі, духу й тіла людини (Лк 4:18) У Писанні ми знаходимо багато прикладів надприродного зцілення (Чис. 21:7, 9; Мф. 14:14, 36 та ін.), але в той же час є випадки коли Бог довго не зцілював або зцілення не було зовсім (4Цар. 13:14, 1Тим. 5:23, 2Тим. 4:20). У деяких випадках дехто не зцілював через нестачу віри (Мк. 6:5-6), в інших – для удосконалення святих. А в деяких випадках причина так і залишається невідомою (Кор. 12:7). Бог є, в будь-якому випадку, Суверенним Богом, а людина може, проходячи через труднощі, розмірковувати.

Існує безліч прикладів, коли Бог неймовірним чином, дивом допоміг християнину уникнути якогось лиха: зберіг від смерті під час аварії або ракета влетіла в будинок і не вибухнула, при землетрусі самі віруючі та їхній будинок залишився не ушкодженим або Господь попереджав про майбутні лиха. Однак ми бачимо і коли чудесного визволення не було, але Бог провів і не залишив, а віруючі могли служити іншим і допомогти в біді.

Хоча ніхто не ізольований від світу, в якому він живе, дії кожної окремої людини відбиваються на інших. А світ лежить у злі, але християнин знає, що є Бог, який має силу провести (Іс. 43:2. Дан. 3:16), і одного разу Бог тріумфально покладе край смерті та стражданню (1Кор. 15:26). Наприкінці Бог Богів, Господь Владик переможе і Його перемога на Голгофі буде явлена в повноті. Він втрутиться в історію людства і знищить страждання та смерть, встановить Своє правосуддя і знищить справжнє зло (Дан.7:22, 27) «Прийди, Господи Ісусе!» (Об`яв. 22:20)

Навіть якщо перемога, яку одержав Христос над смертю, до сих пір в повноті не відкрилася у цьому світі страждань і смерті (2Кор. 5:7), Церква пізнає через Боже пророцтво, що настане час, коли небо і земля оновляться у Христі, і що не буде більше ані смутку, ані крику, ані болю вже не буде. Страждання знаходяться в контексті надії на остаточне рішення Бога (Рим. 8:8-21, 1Кор. 16:20). Християни звільнені від сили гріха, але тільки у есхатологічному майбутньому будуть звільнені від смерті і всього, що з нею пов'язане.

Можливі цілі страждань не марні, як в юдейській традиції, так і в традиціях Першої Церкви. Страждання віруючого не марне. Немає значення, яке джерело страждань кожної людини, незважаючи на причини страждань, або того, як Бог ставиться до цього страждання, або його продовження. Біблія стверджує, що воно не заважає досягненню Божих цілей для Своїх дітей (Рим. 8:28). Немає значення, наскільки незрозумілими здаються дії, або здається бездіяльність, Бога. Ми знаємо, що у кожній ситуації життя християнина Він має на меті збільшити уподібнення віруючого до Христа (1Кор.4:9; Єф.3:10).

Страждання можуть впливати на життя людини як позитивно, так і негативно (Бут. 50:20; Йов 2:9). Через страждання сатана прагне зруйну-

вати, розбити віру, змусити засумніватися в Божій благоді. Хоча християнин і продовжує переносити труднощі, його страждання були перетворені стражданнями Христа. Віруючий розуміє, що він у руках люблячого Бога і кожне страждання, яке він зустрічає на своєму шляху, йдучи з Христом, він проходить не один (Іс.43:2). Врешті решт, християнин буде трансформований у вічну славу.

Т. Расулов стверджує: «Ніщо з такою швидкістю не відокремлює пшеницю від половини, як випробування»⁸. Гейслер зазначає: «Якщо ми не знаємо всіх благих цілей, яким, за задумом Бога, служить біль і страждання, це не означає, що таких цілей немає взагалі. Без горя не може бути співчуття, а без випробувань – терпіння. Звідки з'явиться витривалість без труднощів? Можна зробити висновок, що деяких чеснот не було б взагалі, якби не було фізичного зла»⁹ (Як.1:2-4).

Щоби по-справжньому відчувати чийсь біль, самому треба пережити його. Хто втішає нас у будь-якій скорботі нашій, щоб і ми змогли втішити тих, хто перебуває у скорботному стані, тією втіхою, якою Бог втішає нас самих (Ін. 9:3; 2Кор.1:3-7; Філ.1:12-14). Ісус Христос може бути Першосвящеником і Ходатаєм людині, тому що прийшов і став як людина, Сам відчував неміч і поневіряння (Євр. 4:15; 5:8,9).

Твердження «... Хоча і Син ... Ісус через страждання удосконалився» означає не те, що Він не був до цього досконалим, але вдосконалився у розумінні людини та співчутті їй, тому що пережив страждання, болі, поневіряння як людина, тому може і нам допомогти¹⁰ (Євр. 2:17-18).

Практичні кроки для людини, що проходить страждання.

◆ Нічого так не впливає на якість нашого життя, як те, яким чином ми відповідаємо на страждання¹¹. В. Франкл писав, що в табірному житті у в'язня залишалося тільки одне – «остання свобода людини», здатність «вибрати своє ставлення до певних обставин»¹². Медики виявили, що наше ставлення до болю є головним фактором посилення її(його) ефекту¹³. Лікарі погоджуються, що депресія, розпач, песимізм і страх затримують лікування¹⁴. Швейцарський психіатр Елізабет Кюблер-Росс у своїй книзі

[8] Расулов Т. Поклоніння у темряві. Роздуми над книгою Йова. – Левіт, 2017. – С. 65.

[9] Norman L. Geisler, Philosophy of Religion. – Grand Rapids, Michigan, 1974, p. 389.

[10] Wayne Jackson, The Value of Human Suffering [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.christiancourier.com/articles/52-value-of-human-suffering-the>

[11] Gloria Beech Jackson, Through the Fire, Springfield, MO: Life Publishers International, 2011, p.457.

[12] Viktor Frankl. Suffering & Meaning [Електронний ресурс – Режим доступу: <https://skeleton-man.com/2020/12/17/viktor-frankl-suffering-and-meaning/>

[13] Filip Yancey, Where is God When in Hurts. Zondervan Publishing House, Michigan, 1977, p.138.

[14] Jerre Falmell, When it Hurts too Much to Cbzyr. Zondervan Publishing Hous, Michigan, 1983, p.72.

«Процес перед смертю та сама смерть» описала п'ять відомих стадій скорботи:

1. **Заперечення.** Це перша реакція людей. Людина не сприймає реальність того, що сталося: «Такого не може бути»
2. **Гнів.** Людина засмучується, шукає винного; у голові виникає безліч запитань: «Чому?» «Як це могло статися?»
3. **Торг.** Можуть вестись «переговори» з Богом, спроба укладання якоїсь «угоди» в обмін, наприклад, на змінений спосіб життя зі сторони людини.
4. **Депресія.** Людина впадає у відчай від визнання своєї смертності. У цьому стані людина на самоті у мовчанні та скорботі може провести чималий час.
5. **Прийняття.** На цьому етапі люди приймають неминуче майбутнє, трагічну подію. Зазвичай цей етап супроводжується стабільним станом емоцій та спокійним ретроспективним поглядом¹⁵.

Росс таким людям радить таке:

- Звернутися за консультацією до психіатра за консультацією, який зможе запропонувати ліки (седативні, антидепресанти, тощо)
- Консультування. Індивідуальні консультації чи групи підтримки, групи людей, які пройшли через важку втрату і можуть допомогти подолати горе.

За її словами, це надає стратегії виживання, щоб ефективно впоратися з горем. Водночас коли ми можемо погодитись з наявністю стадій скорботи, давайте подивимось, що радить Біблія щодо того, як подолати труднощі, щоб вийти не жертвою, а переможцем.

Бути готовим

◆ Щоб раптове страждання не було шоком, Дж. Пайпер рекомендує бути готовим. Він вважає одним із своїх головних завдань, як пастора і вчителя, підготувати людей до важкого періоду життя: «Одне з головних завдань – це проповідувати, вчити і жити, ще приготуватись до труднощів, щоб люди вийшли переможцями, а не переможеними»¹⁶.

Ісус також готував учнів до труднощів (Ів. 16:1-4), щоб у день злий вони могли вистояти. Апостол Павло пропонує зодягнутися в броню (Еф. 6:13-14). Віруючий, який вправляється у постійності, може твердо зреагувати на стріли сатани. Коли людина вправляється щодня, тоді й у п'ятьмі можна легко зробити ту дію, яку практикував не раз. Під час стресу, коли

^[15] Aricl by Chrisitna Gregory, PhD [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.psycom.net/depression.central.grief.html>

^[16] John Piper, A Call for the Endurance of the Saints [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.desiringgod.org/articles/stand-a-call-for-the-endurance-of-the-saints>

неможливо зосередитися, надходить апатія, не хочеться нічого робити, не хочеться говорити, але «кумулятивний ефект не дасть страждальцеві впасти під вагою тягаря»¹⁷. І, поглянувши на минуле, мученик помітить, що він через досвід зміцнився і виріс.

Апостоли попереджають віруючих, що сатана активно працює, щоб зруйнувати їх, і віруючим дано настанову приготувати розум, щоб озброїтися до дії (Лук. 12:35; 1Петра 1:13). Ставлення Христа до страждання дозволило Йому перенести, подолати і піднятися над ними. Віруючі повинні жити тим самим ставленням, що і Христос, який зосередився на майбутній меті (Євр. 12:2-3), був у повній покорі волі Отця який контролює всі обставини і забезпечує переможний кінець (Філ. 2:5-8; Ін. 5:30). Ісає в пророчому описі послуху Раба Божого наголошує, що Він постійно слухає настанови, інструкції Отця (Іс. 50:4-5).

Це практика учнівства, чекати Бога з раннього ранку (Мк. 1:35). Озброюватися треба до того, як прийдуть випробовування (Еф. 6:11,18). Новий Завіт часто використовує термінологію, щоб описати реальність духовної війни. На хресті сатана отримав смертельний удар, його кінець вже визначено, але війна не закінчена. Як змій, якого вдарили в голову, збивається у передсмертних муках і тим самим збиває все на своєму шляху, так і з дияволом. Перемога «вже, але ще ні». Остаточна перемога відбудеться, коли повернеться Христос. Людина вступає в боротьбу з духовними силами, які протистоять цілям Божим, але мають обмежену владу.

Апостол Павло надає чітку інструкцію, як приготуватися, використовуючи аналогію обмундирування солдата у приготуванні до битви (Еф. 6:10-8). Одне з одягу – ремінь, який вказує на готовність до дії. Павло каже, що ремінь – це істина Євангелії, якою потрібно підв'язатися (Прит. 3:3; Іс. 11,5; Ін. 8:32, 17:17; Еф. 4). Християнин повинен зміцнюватися в істині Євангелії щодня.

У ЛИХОЛІТТЯ НЕОБХІДНО МОЛИТИСЯ

◆ Але часто, як би людина себе не підготувала, трагедія, що раптово звалилася, здається просто збиває її з ніг. Старий і Новий Завіт розповідає, що при настанні біди віруючі зверталися до Бога в молитві (Пс. 106; 1Цар. 1:10-11). Помічено, що під час пандемії (Ковід-19) (Мк 14:35; Дії 7:59, 25), а також військових дій, були проголошені дні національної молитви в різних країнах, і люди, які, можливо, раніше не молилися, ставали навколiшки в молитві¹⁸. Але часто під час раптового нещастя як у невіруючих, так і віруючих, народжуються сумніви, розчарування, настає оніміння,

^[17] Gloria Beech Jackson, *Through the Fire*, Springfield, MO: Life Publishers International, 2011, p. 462.

^[18] The 2022 National Day of Prayer Broadcast [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.youtub.com/watch?v=XQyWdDCxzg>.

немає молитви, немає слів, здається, що Бог, якому людина служила, підвів її (Лук. 24:13-21). Т. Келлер радить: молися, навіть перебуваючи у духовній пустелі. Читай Писання, навіть зазнаючи мук. Зрештою, ти знову відчуєш Його – темрява не вічна¹⁹. Нехай навіть це буде молитва, що складається з двох слів, молитва, яка висловлює ваші сумніви і непорозуміння. Г. Джаксон, цитуючи Хернандо, каже: «Між молитвою і суверенним актом Бога лежить таємний взаємозв'язок. У Своєму суверенітеті Бог залишив місце для відповідей на молитви людини»²⁰.

Апостол Яків пропонує покликати пресвітерів та молитися один за одного (Як. 5:13-16), а також рекомендує християнам сповідати свої гріхи і молитися один за одного (Як. 5:13-16). Якщо хвороба, страждання є наслідком гріха, зцілення настане після сповідання та покаяння. На перший погляд здається, що апостол стверджує, що такою молитва віри обов'язково зцілить, але слово «зцілить» з грецької – «врятує», тобто приведе до миру з Богом²¹. Слово «відновить» у вірші 16 має значення не тільки тілесного лікування. Для передачі поняття воскресіння з мертвих у грецькій мові часто використовується те саме дієслово²².

Молитва не для того, щоб якось вразити Бога, Він уже наповнений любов'ю. Р. Захаріас вважає, що молитва не примушує Бога робити те, що хоче людина; це процес, в якому серце вирівнюється з волею Божою, підкоряючись Його волі, тоді приходять мир²³. Про пильнування у постійній молитві говориться на протязі всього Нового (З)завіту (Мт. 24:42; Лук. 21:36; Дії 20:31; 1Петр. 4:7; 1Фес. 5:6, 17; 2Фес. 1:11; Лук.18:1).

Перевірй себе і нагадуй собі, хто є Бог

◆ Важливо розмірковувати, перевіряти себе на предмет того, що колись, можливо, було прийняте хибне рішення, скоєний гріх, який скоїв – у такому випадку необхідне каяття. Але, якщо страждання довготривале і причина не зрозуміла, Д. Рональд, у якого був розумово хворий син, приходять до висновку, що не варто ставити запитання «чому», «хто винен» тощо, але поміркувати треба про те, як вчинити і що робити надалі²⁴. Він радить зосередитись не на минулому, не на тому, хто винен, а дивитися на те, що Бог може і хоче з цим зробити. Якщо людина затрималася в минулому, прокручує всі події, це не дає йому рухатись вперед. М. Джонс

^[19] Келлер Т. Прогулянки з Богом. Від горя до радощів – ЕКСМО, 2019. – С. 410.

^[20] Gloria Beech Jackson, Through the Fire, Springfield, MO: Life Publishers International, 2011, p. 496.

^[21] Там саме. – С. 240.

^[22] Майер Г., Голанд М. Коментар до Біблії: Послання Якова, Послання Юди. – Спб.: Світло на Сході, 2005. – С. 123.

^[23] Dr. Ravi Zacharsas. An Answer to Suffersng ahd Evil[Електронний ресурс] – Режим доступу: https://100 Huntley_Street:_An_Answer_to_Suffering_and_Evil/DR.RAVI_ZACHARIAS

^[24] Dunn Ronald, Wen Heaven is Silent. Zondervan Publishing House, Michigan, 1992, p.27.

також радить християнам у скрутних ситуаціях не залишатися в умонострій жертви, прокручуючи події знову і знову, що веде до відчаю та розпачу: «Ти мусиш нагадувати собі, Хто такий Бог і що Він зробив, говорити своїй душі: «Чого, душе моя, сумуєш? Сподівайся на Господа мого» (Пс.42:5, 10)²⁵. Те, про що людина постійно думає, визначає її. Від того, що у своїх думках вона повторює, обмірковує, залежить – вона буде або драгтливою і вразливою, або вийде переможцем. Господь зберігає в досконалому мирі того, хто сподівається на Нього (Іс.26:3).

Перебуваючи в ув'язненні, коли зіткнувся з тим, що можливо його стратять, Апостол Павло писав, що думки треба спрямовувати у правильне русло і Бог миру буде з такою людиною (Філ.4:4-9). «Хто ходить у темряві, без світла, нехай сподівається на ім'я Господа і нехай стверджується в Богові Своему» (Іс. 50:7-10).

Небезпека не в тому, що людину часом викидає з колії, але в тому, що пригніченість може стати переважаючою силою, яку вона не в змозі подолати²⁶. На сторінках Писання живі приклади чоловіків Божих, яким відомі смуток, турботи, почуття самотності та розчарування (Пл. Єр. 2:15; Мт. 2:18; Дії 8:2, тощо). Християнин не вільний від цього, але він має щось, що дозволяє йому піднятися вище смутку і зневіри. Це сила Святого Духа.

На початку служіння підліткам–наркоманам (Teen Challenge), коли запитали Ніка Круза та інших підлітків про те, що дало їм силу залишатися звільненими, тоді як інші, звільнившись, поверталися в залежність. Відповідь була такою: «Хрещення Духом Святим»²⁷. Тільки Дух Святий наділяє силою виходити з будь-якого поневолення, безвиході, страху.

Д-р Арнольд Ластінгер, дізнавшись від лікарів, що вмирає, ділився уроками, які він засвоїв, проходячи через свої страждання: по-перше, він зазначає, що Бога не можна звинувачувати у злі та стражданнях на землі, Його творіння було бездоганим; по-друге, Бог перевершує людську здатність розуміти Його, «Бог нескінченний, людина смертна; смертне ніколи не може зрозуміти нескінченне! Приємно знати, що у Бога є план, навіть коли людина його не знає; знати, що ніщо не може застати його зненацька, і все, що відбувається, не руйнує план того, хто любить Бога»²⁸

Коли руйнація відбувається через іншу людину, як наприклад, у разі війни, з'являється почуття ненависті. Переживаючи насильство, агресію, несправедливість тощо, природна реакція людини – це ненависть і гнів. Як реагувати, коли на твоїх очах розстрілюють невинну людину чи автобус з надписом «Діти»? Хочеться справедливості, помсти, гідного покарання. Біблія каже: «Страх Господній (-) ненавидіти зло (Пр. 8:13). Зло обов'яз-

^[25] Ллойд-Джонс Д. М. Кризи та депресії християн, Причини та подолання. – Чехія: Фінідр, 2019. – С. 501.

^[26] Там же. – С. 213.

^[27] Уілкерсон Д. Хрест і ніж. – СПб.: Світ, 1992 – С. 130.

^[28] Dr. Arnold Lastinger, Thoughtson Deathand Dying, Sermen. ICA, Kiev, 2015.

ково буде покаране (Єр. 32:8), ми зможемо просити у Бога справедливого Божого суду (Вт. 32:35, Рим. 1:18). Однак, перебуваючи довго у стані ненависті і злості, в людині зароджується гірке коріння, яке з`їдає саму людину, приносячи в життя роздратування і смерть (Євр. 12:15; Як. 1:20). Розуміючи, що сама по собі людина грішна, сповнена злості, заздрості та розбещення, і, визнаючи себе розбитою, можна отримати надприродну втіху і зцілення за допомогою роботи Духа Святого. Тільки Він зцілює розбиті серця, самій людині це не під силу (Пс. 146:3).

ДОВІРИТИСЬ БОГУ

◆ Багато богословів погоджується, що джерело страждань лежить поза межами нашого справжнього розуміння і, щоб найкраще описати його, віднесемо його до категорії «таємниця»²⁹.

Людським розумом зрозуміти страждання неможливо. Як би людина не прагнула розібратися в скрутній ситуації, що сталася, всі спроби можуть бути безуспішними. Ісус визнає, що страждання будуть перешкодою для віруючих, щоб сумніватися в благоді та вірності Божій (Ін. 16:1). На запитання Іоанна Хрестителя, що був ув`язнений, чи є Ісус Месією, Ісус відповів: «Блаженний, хто через мене спокуси не матиме» (Мт. 11:6). Але, хоча Ісус вказав Іоанну на вчинені Ним чудеса, Він не скоїв чуда для Іоанна, і не визволив його з в`язниці та не врятував від страти. Коли віруючі очікують, що Господь миттєво визволить від болю, неправди та швидко припинить страждання, а це не відбувається, вони можуть засумніватися в Ньому і в Його любові до них. В такому випадку треба відверто визнати своє розчарування. Асаф визнає: «Я ледве не схибив, ледь не послизнулися ноги мої, мало не посковзнулися стопи мої» (Пс. 72:2). Як же себе поводити, коли здається, що все тобою побудоване руйнується на очах? Р. Захаріас каже, що інколи здається, що саме тих, хто до Нього найближчі, Бог найменше всього захищає³⁰. Д. Вілкерсон погоджується: «Здавалось, чим більше служиш, чим більше наближаєшся до Бога, тим більше скорботи»³¹.

Вілкерсон попереджає бути обережними, коли настануть страждання, щоби не опинитись на краєчку страшної прірви сумніву і недовіри до Бога, Його любові й суверенного плану в житті християнина. Він радить побути наодинці з Богом: «Нехай щезнуть усі твої мрії, Він усе ще на троні. Ніяка проповідь, ніяка книга не зможуть допомогти вам так, як єднання з Богом»³². Вілкерсон наводить приклад Асафа, якому важко було зрозуміти його ситуацію; але, коли входить у дім Божий, щоби нао-

[29] Kristi Mair, The Mystery of Suffering [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://theologynetwork.uk/think/the-mystery-of-suffering>

[30] Захаріас Р. Християнство, що не виправдало надій. – К.: Нард, 2013 – С. 98.

[31] Вілкерсон Д. А я ледь не підсковзнувся: проповідь [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=n-WoAsk7fig>

[32] Там саме.

динці перебувати з Богом, він стверджується і промовляє: «Господь – то твердиня мого життя» (Пс. 72:23-26). По мірі того, як християнин зростає у Христі, він навчається перед обличчям неясності, невизначеності, безвиході, жити у повній довірі до Нього. «Велика віра – це не та, що одразу отримує відповіді, а та, яка не вагається, коли відповіді немає»³³. Коли віруючі повністю підкоряють своє життя Богу і дозволяють Йому трансформувати їх, тоді Господь ефективно використовує таких віруючих для своїх благих намірів.

В урагані існує так зване «око» урагану – це тиша в самому центрі з можливим легким віянням вітру, але «око» оточують найсильніші, руйнівні вітри всього урагану (eyewall). Тільки Господь може дати серед урагану повний мир; людині це не під силу.

Р. Захаріас запевняє: «Якщо страждання та біль є прийнятним аргументом проти Євангелії, то чому не вважається настільки ж прийнятним досвід того, хто посеред страждань і болю пізнав Божу присутність? Є прихована сила в Євангелії, яка спроможна змінити людину, її серце»³⁴.

Цікаво, що рани від цвяхів у Ісуса залишилися в Його воскреслім тілі. Хома зміг доторкнутися до них. В ранах нічого немає привабливого, однак у прославленому воскреслому тілі Бог залишив Ісусові рани. Християнин не може викреслити трагічну подію, яка вже сталася. Люди, травмовані жорстокістю, насильством, війною, руйнуванням, трагедією, не будуть такими, якими були раніше. «Послання ран і шрамів воскреслого Христа полягає не в тому, що воскресіння підносить їх на рівень Божої слави... Без шрамів від ран ми не побачили б Ісуса ніким іншим, окрім як Суддею»³⁵. Ісус узяв зло і видозмінив його на співчуття. Незважаючи на трагедії, на внутрішнє спустошення, є Той, Хто назвав Себе «Воскресіння та Життя», Хто приніс у зону смерті і розпачу надію, яка заліковує рани. Філіп Янсей говорив: «Він узяв із Собою вічне нагадування страждань на цій землі, щоб продовжувати розуміти біль і потребу стражденного... Опір у нашому житті болісний, але допомагає дізнатися, що Сам Хірург відчуває біль, всякий смуток, так як на Його тілі рани»³⁶. Г. Джаксон погоджується, що Ісус залишив рани у воскреслому тілі для нагадування про часи, що провів Він на землі; Бог чує та розуміє біль і навіть вбирає її, Він зберіг ці шрами як продовження образу пораненого людства³⁷.

Більшість людей, якщо проходять через біль, відчуваються самотніми; ніхто не розуміє, через що вони проходять. У таких випадках людина, яка

[33] Where Is the Eye of the Hurricane? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://wonderoholis.org/wjnder/where-is-the-eye-of-the-hurricane>

[34] Захаріас Р. Християнство, що не виправдало надій. – К.: Нард, 2013. – С. 124.

[35] Там саме. – С. 124.

[36] Philip Yancey. Where is God When it Hurts. The Zondervan Corporashers Papids Michigan, 1977, p.165.

[37] Gloria Beech Jackson, Through the Fere, Springfield, MO:Life Publishers International, 2011, p.450.

вже пройшла через подібну боротьбу, може бути дієвою допомогою. Джоні Еріксон звільнилася від саможаління, коли до неї в палату стала приходити весела й життєлюбна паралізована дівчина³⁸. Страждання може бути пасткою заниженої самооцінки і саможаління; але коли страждаючий починає бачити, що він може комусь допомогти, може щось дати, зазвичай приходиться зцілення. Дж. Еріксон виявила, що багато людей з обмеженими фізичними можливостями залишалися добровільно в лікарні, допомагаючи реабілітуватися іншим. «Сам процес вилуви себе у потреби іншого показав, що це найкращий терапевтичний засіб»³⁹. Через цей процес вона стала сильнішою, її самоусвідомлення і самопочуття покращилися; та і Джоні вже не думала про себе як про немічну страждальцю.

Поклоніння Богу

◆ «Коли я примусив себе поклонитися Богові в той час, коли плакав від болю, – пригадує Т. Расулов – на мене навалився незрозумілий і глибокий мир... Бог, Який здавався таким далеким і страшним, раптом став близьким, рідним. Хоча обставини не змінилися, прийшла втіха»⁴⁰.

Він радить, якщо навіть людина не відчуває нічого, окрім страху і злоби, все одно необхідно поклонитися, тому що Бог завжди заслуговує на хвалу, подяку, поклоніння⁴¹. У своїх стражданнях Іов, що отримує удар за ударом, хоча і бачив Бога ворожим неприятелем (16:9-14), не наповнився ненавистю до Нього; не розуміючи, що відбувається, Іов вибрав поклоніння (Іов 1:20).

Цікаво, що дружина Іова не зрозуміла, чому, коли в житті немає більше благословінь, усе пішло за вітром, ім'я Господнє повинно все одно прославлятися. У своєму житті дружина загубила його сенс. «Іов не загубив сенс життя тому, що вилучене у нього не було найважливішим для нього..., хоча життя його – неймовірно складне; поклоніння було звернене до Бога – найголовнішої цінності його життя»⁴². Т. Расулов зазначає, якщо для людини найголовнішою цінністю є вона сама, то і її благополуччя буде найголовнішим у житті. Якщо ж цінність життя людини – Бог (не догодити Йому з метою надбання для себе побільше благ), тоді, щоб не сталося – не страшно; найстрашніше – бути ворогом Богу. «Життя має сенс у будь-яких обставинах, якщо головна складова цього життя – БОГ»⁴³. Сенс життя людини – в поклонінні Богу (Ек. 12:13), оскільки в цьому його призначення.

[38] Philip Yancey. Where is God When it Hurts. The Zondervan Corporashers Grand Papids Michigan, 1977, p.149.

[39] Там саме. – С.149.

[40] Расулов .Т. Поклоніння у темряві. Роздуми над книгою Йова. – Левіт, 2017. – С. 69.

[41] Там саме. – С. 69.

[42] Там саме. – С. 68.

[43] Там саме. – С. 69.

Ніщо не може принести стільки задоволення і радості, ніж близькість із Ним. Т. Келлер погоджується з цим: «Страждання жалить і причиняє біль, але не спроможне подолати нас, знищити нас. Бо страждання не може торкнутися Головного»⁴⁴.

Писання розповідає про жертву хвали (Пс. 106:22; 116:17). Жертва – це добровільна відмова від чогось на чийсь користь, жертвність⁴⁵.

Перед лицем обставин людина приносить жертву хвали, коли прославляє Бога за те, хто Він є, за те, що Його обітниці «Так» і «Амінь», навіть тоді, коли людина цього не відчуває. Важко поклонитися у важкі хвилини; але це жертва приємна Богу тому, що цим визначається довіра Йому: «Піднімись, вітре, з півночі..., повій на мій сад, – і поллються пахощі його» (Пісн. Пісень 4:16), Псалмоспівець промовляє: «Благословляю Господа завжди, щогодини» (Пс. 33:1).

У випадку з Павлом і Силою (Дії 16), Бог через видіння покликав їх у Македонію, де утворилася домашня церква; а потім їх запроторили до в'язниці, забили у колоди. Можна було б заперечити: «Боже, Ти нас направив, ми виконуємо Твою роботу; чому не подбав про нас, не захистив нас?» Однак вони в колодах, знесилені, побиті, опівночі співом прославляли Бога не за обставини, а за те, Хто Він є. Т. Келлер каже: «У темряві ми маємо вибір, якого немає в кращі часи. Ми можемо вибрати служіння Богу просто тому, що Він Бог»⁴⁶. Найцінніша пісня хвали ллється зі страждаючого серця» – робить висновок Расулов⁴⁷. Якщо очікувана відповідь не приходять після невпинних молитов і борінь, страждання не зникають, сталося непоправне – людині варто просто подивитися на Бога, щоб Він наділив силою і підтримав посеред бурі і досяг у всьому цьому своїх цілей. Ісус у Гефсиманському саду – приклад цього (Мт. 26:39, 42). За своєю людською природою Ісус, знаючи, які страждання на нього чекають, відповів так, як відповіла б кожна людина: «Хай мине». Він не ставив під сумнів Божу волю, Він знав, навіщо прийшов; проте страждання і агонія – змусила Ісуса бажати, щоб вони минули Його (Ін. 10:17-18). Апостол Павло неодноразово молився про жало у плоті, щоб воно було прибрано, але, коли у відповідь отримав слова: «Моеї благодаті для тебе достатньо» – прийняв, щоб через це прославився Бог.

Ісус у найболючіші моменти Своєї самотності, коли Він зіткнувся з агонією розлуки з Отцем заради того, щоб дати можливість людині ніколи не знати цього абсолютного відкидання, по суті, знаходився в самому центрі волі Отця⁴⁸. Пророк Єремія робить висновок, що Божа милість ніколи

^[44] Келлер Т. Прогулянки з Богом. Від горя до радощів. – ЕКСМО, 2019. – С. 320.

^[45] Тлумачний словник Ожегова [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogehova/56310>

^[46] Келлер Т. Прогулянки з Богом. Від горя до радощів. – ЕКСМО, 2019. – С. 239.

^[47] Расулов Т. Поклоніння у темряві. Роздуми над книгою Йова. – Левіт, 2017. – С. 69.

^[48] Там саме. – С.195.

не перестане, і страждання, якими б вони не були, є тільки тимчасовими (Пл. Єр. 3:26-33, 37-38). Г. Джексон наполягає на тому, що перший крок до конструктивної відповіді на страждання – це визнати, що Бог не залишив, та прийняти їх як складову учнівства Христа⁴⁹.

ПОДЛИТИСЯ СВОЄЮ ЖУРБОЮ

◆ Ісус по Своїй людській природі потребував людської присутності. В саду Гефсиманському, коли час зради і страти наближався, то Ісус запросив учнів і закликав їх пильнувати разом з Ним (Мт.26:40). Мойсей під час бою потребував, щоби ті, які стояли поряд; підтримували його руки (Іс.17:12). Людину, яка пройшла крізь подібний біль, Господь використовує, аби укріпити інших у надії (Пр. 17:17).

Ми можемо зробити висновок, що на основі Біблії можна запропонувати п'ять порад, не включаючи підготовку, на допомогу людині, яка проходить крізь страждання:

1. молитися
2. перевіряти себе, Хто такий Бог для мене
3. довіритися Всевишньому
4. продовжувати поклонятися Богу
5. поділитися своєю журбою.

ЯК ПОСЛУЖИТИ ТОМУ, ХТО СТРАЖДАЄ

◆ Для людей, у яких сталася біда, трагедія, коли ночі стали страшнішими за день, в голові не припиняються запитання, на які немає відповіді, хто переживає почуття поневіряння, безнадійності, у кого все перетворилося на біль, злість за себе, на себе, на інших людей, навіть на Бога. Бог закликає Церкву бути учасницею у Христових стражданнях. Біла купальні Віфезди хворий виказав свою потребу, що немає поряд людини, яка б допомогла йому першим спуститися в купальню для зцілення. (Ін.6:1-8).

Ф. Янсей стверджує, що подібно до того, як світ ніколи не дізнається про Благу Новину, якщо вона не буде проповіданою, церква ніколи не відчує цілющої відповіді на страждання, якщо віруючі не навчатися фокусуватися на стражданнях у Тілі та діяти як агенти зцілення⁵⁰. Він продовжує: «У тілі, якщо одна клітина або група клітинок росте і процвітає за рахунок інших, ми називаємо це рак, і якщо дозволити йому рости, то тіло загине. Альтернатива раку – це абсолютна довіра кожній клітині організму⁵¹. Бог закликає нас брати участь у цій спільноті, в Церкві, яку готує для спасіння світу.

[49] Там саме. – С. 459.

[50] Filip Yancey, Where is God When in Hurts. The Zondervan Corporation Grand Rapids, Michigan, 1977, p. 169.

[51] Там саме. – С. 169.

Апостол Яків називає істинним благочестям допомогу сиротам і вдовам у їхніх скорботах (Як. 1:27). Церква повинна усвідомлювати, що Дари Духа служать на користь іншим (1 Кор. 12:7–10). Г. Джаксон каже: «Господь часто знімає завісу з нашого егоцентризму. Моє бажання – не заглиблюватися, а відокремлювати себе від болю ближнього, показує, що моє серце не таке, як у Нього»⁵². Той, Хто взяв на Себе людську плоть і Кому відомі наруга світу, несправедливість, закликає віруючих прийняти Його позицію по відношенню до світу. Якщо людина хоче допомагати хоча б одній душі, то вона повинна зрозуміти і почути плач Мужа Скорботи, Якому відоме горе (Іс. 52:14; 53:3). Віруючий, що служить іншим, служить Богу (Мт. 25:43). Служитель або член церкви, зазвичай не здатний перейматися й приймати страждання кожного члена своєї церкви, він не може взяти відповідальність за одного чи кількох.

Духом наповнені християни, сформовані в образ людей, наділених силою Духа Святого, щоб допомагати іншим носити їхній тягар. Г. Джаксон каже, що християнин після каяття залишився на землі не для самого себе, для зручності, саморозвитку, удосконалення; але заради іншого⁵³. Ісус промовив: «Я прийшов не для того, щоб Мені служили, а для того, щоб послужити» (Мт. 20:28; Мк. 10:45). «Жити, як параклети (помічники) серед людей, (спасених та неспасених) які врятовані та не врятовані; це найголовніший результат того, що ми сповнені Святим Духом»⁵⁴. Апостол Павло закликав віруючих плакати з тими, хто плаче (Рим. 12:15). Члени Церкви повинні втішати одне одного і нести зцілення. Коли вони будуть робити це, їх будуть пізнавати як тіло Христа; а Ісус, Головний, Хто отримує славу (2 Кор. 1:29; Євр. 13: 3).

У випадку воскресіння Лазаря (Ів. 11:17 – 27), цікавим є те, що до процесу воскресіння Ісус залучає людей. Йому нескладно було відсунути камінь при воскресінні померлого. Після того, як Лазарь вийшов з гробу, Він (Ісус) знову закликає людей допомогти розв'язати Лазаря. МакДональд помічає, що Господь зазвичай не виконує для людей того, що вони в змозі зробити самі⁵⁵.

Ісус попиклувався, щоб ніхто з нас не зустрів трагедію наодинці тому, що Він вже пройшов цей шлях і проходить тепер разом з тими, хто страждає і благає, щоб Його Церква приймала участь в стражданнях ближнього. Носити тягар одне одного – це той хрест, який Господь бажає, щоби християнин ніс. Місія Ісуса – помазання на проповідь, проголошення свободи, звільнення пригнічених (Лук. 4:18–19).

^[52] Gloria Beech Jackson, *Through the Fire*, Springfield, MO: Life Publishers International, 2011, p. 501

^[53] Там саме. – р. 531.

^[54] Там саме. – р. 531.

^[55] Коментарі Мак Дональда [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bible.by/mcdonald/43/11>

Цікаво, що в Єф. 6 грецьке слово θυρεον (thoreon) походить від слова «двері». Скоріш за все, внаслідок великих розмірів щита. На озброєнні римської армії було три основних види щитів – клієпус, парма і skutum⁵⁶. Апостол Павло наводить у приклад щит, схожий на римський skutum. Він був довгий, прямокутної форми, схожий на двері; був зброєю не тільки одного воїна, а цілого війська. Такий щит був призначений для тих, хто воює разом⁵⁷. За допомогою цих щитів римляни шикувалися в бойовий порядок «черепашу»; цілісна стіна щитів робила воїнів недоторканими, невразливими⁵⁸. Одна з найголовніших тем, яку Апостол прагнув донести у своєму Посланні до Єфесян – це єдність віруючих у любові один до одного. Воювати треба разом, розуміючи, що битва, яку веде віруючий, вона не проти крові та плоті. Людина потребує участі ближнього, щоб загасити всі пекельні стріли лукавого.

Помилки, які трапляються при спробі допомогти

◆ Коли страждання не відносяться до життя людини особисто, вона часто може зробити свої поспішні висновки щодо людей, які опинилися в біді: «Якби...якби ж були б обережнішими, якби ж були б відповідальнішими, якби...». Навіть жертва зі слідами побиття стає винною в очах свого супротивника у подружжі. Схоже, що відповіддю на все є формула: «З тобою таке сталося, бо ти...» Складається враження, що немає значення, яка несправедливість сталася, що взагалі відбувається; а результат – індивідуальний вибір людини. Замість того, аби підтримати і підняти принижених, людина може ходити з почуттям прихованої зневаги, звинувачуючи постраждалого, кидаючи дошкульні слова.

Є інша категорія людей, які не знають, як підтримати і тому обходять стороною; тоді страждаючий відчувається ще самотніше, а біль стає сильнішим. Є також віруючі, які просто говорять людині заїжджені фрази і тоді навіть найкращі слова, не потрапляючи в ціль, завдають більше болю. Скільки таких випадків, нажаль: церква не підтримала чоловіка, у якого померла дружина від раку; результат – він залишив церкву. Пастор Артур Симонян ділиться своїм досвідом, коли віруючі писали йому дошкульні листи, завдаючи ще більших ран після смерті дочки⁵⁹. Християни підходять до страждаючого, щоби виправити ситуацію, налагодити обста-

[56] Наступальна та оборонна зброя на монетах римської імперії [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.coins.msk.ru/index.php/stati-i-materialy/monetyrima/145-18-nastupatelnoe-oboronitelnoe-oruzhie-na-monetarh-rinskoj-imperii>

[57] Слов`янський біблійний коментар. Голов. редактор С.В.Санніков. – Книгоноша. – С. 1675.

[58] Гладіус – меч, який підкорив світ. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://mydiscoveries.ru/gladius-mech-kotoryiy-pokoril-mir>

[59] Симонян А. Скорбота чи жалоба. Як пережити втрату близьких людей? Як жити після смерті? [Електронний ресурс – Режим доступу: <https://www.youtub.com/watch?v=raeUpZxiKmg>

вини, виправити невинуватих; обіцяють вирішення важкої ситуації або принаймні намагаються пояснити, чому так відбувається. Ці реакції становлять загальну людську потребу надати певним життєвим обставинам певну подобу контролю. Друзі Іова намагалися виправити ситуацію Іова. Звичайно, є хвороби, важкі ситуації для навчання, виправлення християн, для слави Божої. Але на запитання про сліпого від народження: «хто згрішив, він чи батьки його?» (Ін. 9:2), Ісус несподівано відповів, що не завжди є чітка формула страждання. Наприклад, як пояснити, чому дитина помирає від раку чи стикається з насильством? Часто поспішно, аби хоч щось промовити, віруючими цитується (текст): «Хто любить Бога, (тому)... все сприяє на добро. (Рим. 8:2). А людина починає думати: «Чому ж Бог такий жорстокий до мене? Що ж це за благо? Як Він міг таке допустити?»

Р. Захаріас каже: «Безперечно, проблема зла – це серйозна проблема. Однак, ... тільки в Євангелії ми знаходимо повний тріумф над болем, смертю та гріхом тому, що наш біль, нашу смерть, наш гріх поніс на Собі Божий Син»⁶⁰. На думку Захаріаса, знання відповіді – не найважливіше у житті, важливіше відчувати Божу присутність під час похмурих періодів сумніву. Кінцева Божа мета – привести нас до Себе за допомогою взаємин, які стали можливими завдяки Його дару в особі Сина⁶¹.

Звичайно, страждання саме по собі не є добром, але Бог, якому людина поклоняється і служить, може допомогти нести найглибшу агонію, найтяжчі страждання, жадливий біль; трансформувати їх у таке, що дає життя і приносить славу. Смерть, зрозуміло, не трансформується в життя натисканням кнопки. Зміна неможлива без Христа, Який за нього заплатив. Маючи справу з таким перетворенням, людина вступає на територію надприродного⁶².

Практичні кроки служіння ближньому

Працюючи з людьми, котрі проходять через кризу, легко заразитися від них і загубити орієнтири. Допмагаючи людям, особливо коли процес протікає дуже повільно; той, хто підтримує, може розчаруватися, зніжковити і втратити витримку. Як тоді служити і при цьому не заразитися? Д. Ланберг казав: «Якщо ти християнин, який належить Церкві Христовій, то живи в її центрі. Поселяйтеся там всерйоз і надовго. Перейдіть від своєї особи до Ісуса Христа, щоби від Ісуса Христа йти до людей, несучи їм Його світ та силу, яка перебуває у вас»⁶³. Іншими словами, тільки тоді, коли людина приходить до Нього та сама п'є живу воду, вона може встояти, коли несе її іншим в місця пустелі й спраги. Коли християнин входить у страждання інших, він входить у темряву, яка веде до відчаю, де немає

^[60] Захаріас Р. Християнство, що не виправдало надій. – К. Нард, 2013. – С. 131.

^[61] Там саме. – С. 195.

^[62] Там саме. – С. 73.

^[63] Там саме. – С. 73.

ніякого блага. Благо чи скарб у темряві – це розіп'ятий Ісус⁶⁴ (Лук. 22:42,44; Дан. 3:2-25).

Почати з поклоніння

Д. Ланберг радить тим, хто бажає бути в роботі «оживлення мертвих», починати з поклоніння⁶⁵. В поклонінні Богу є сила, яка наповнює людину Божим Духом. «Якщо допомагати людям, які проходять через труднощі, то спочатку треба стати на коліна в поклонінні живому Богу, тоді наш єдиний притулок ми знайдемо в Ньому, хоч би й земля тремтіла і гори зрушилися»⁶⁶. Поклоніння має бути у всьому, тоді Господь пронизує Собою всю природу віруючого, інакше людина буде звеличувати себе. Людину, одягнену в нашарування зі страху, самозахисту, колишніх травм, особистого гріха, сміття гріхів чужих, надовго зі своєю силою та співчуттям не вистачить⁶⁷. Для того, щоб являти силу Христового воскресіння, потрібно, щоб ця сила не розірвала ланцюги темних зон твого власного життя. Ось що потрібно, щоб «Пізнати силу Його воскресіння» (Філ. 3:10). Апостол Павло говорить ефесянам про велич Божої сили у віруючих (Єф. 1:9). Людина повинна діяти з Його помазанням більше, ніж своїми зусиллями. Р. Захаріас каже, що поклоніння – це ключ до розуміння сенсу життя⁶⁸.

Заступницька молитва і ніст

Господь закликає Церкву реагувати на страждання людини боротьбою, битвою в молитві та в деяких випадках – у пості (Мт. 17:21). Апостол Павло каже, що наша битва не проти плоті та крові (Єф. 6:12). Христос закликав Своїх учнів пильнувати (Мт. 26:41).

Г. Джаксон коментував: «Пильнувати – означає вести духовну боротьбу в ім'я Ісуса, битву з князями темряви, з духами піднебесними, прояви яких ми бачимо в різних ситуаціях та людях»⁶⁹. Ісус прийшов, щоб бути з людиною серед її гріхів і страждань. Його тіло на землі – Церква – покликана в Його любові встати разом з іншими, які борються з гріхом і переживають страждання, плакати з тими, хто плаче; вести за них духовну боротьбу (Іс.1:17). Віруючі повинні бути воїнами молитви; не молитися – це капітулювати, здатися ворогові (Єф. 6:18). Кожний індивідуально, а також церква, її служителі повинні наполегливо молитися за всіх святих, оскільки атаки сатани проти Церкви (Єф. 6:18; Кол. 4:2).

^[64] Ланберг Д. Страждання і серце Бога/Переклад Паливода А.В. – К.: 2018 – С. 90.

^[65] Там саме. – С. 90.

^[66] Там саме. – С. 72.

^[67] Там саме. – С. 91.

^[68] Zacharias Ravi. A Clue To Meaning In Life [Електронний ресурс] – Режим доступу:<https://www.yuotub.com/watch?v=JSH4Ockqjql>

^[69] Gloria Beech Jackson, Through the Fire. Springfield, MO: Life Publishers International, 2011, p.78.

Потрібно допомагати людині, не дозволити їй скорботі укорінитися, а її сумніву у Божій благоді зруйнувати життя. Ісус дозволив Духу Святому втішити Його і віддався повністю Батькові. Ісус досі все ще на троні.

Бути присутнім і слухати

Віруючі, включно зі служителями, окрім того, щоб служити практичною дією, часто можуть своєю присутністю допомогти людині, яка страждає. Для людей у період страждання Бог здається неактивним, неухважним і навіть відсутнім. Церква – це тіло Христа, в якому Він присутній тут, на землі; тому якщо члени церкви перебувають з тими, хто страждає, вони приносять відчутну присутність хворому. Він є Той, хто підтримує та зміцнює. Страждаюча людина потребує любові, надії та почуття, що вона не одна – хтось є поруч з нею. На думку Раві (Захаріаса) «найкращий засіб для пом'якшення болю – це дотик до іншої людини»⁷⁰. В одній із головних лікарень міста Америки було проведено дослідження. Одна група лікарів під час обходу пацієнтів знаходилися на якійсь відстані від хворого і розмовляючи, не дивилися у вічі. Інша група лікарів стояла близько до пацієнта, могла бачити хворого, сідали на край ліжка і мали очний контакт під час розмови. Через деякий час пацієнтів попросили оцінити, скільки хвилин лікар провів з ними. Дослідження показали, що група лікарів, які знаходилися ближче до хворого і очно підтримувати його, провели вдвічі більше часу з ним, ніж це було насправді і рівень їх підтримки, турботи оцінили вище, ніж у інших лікарів⁷¹.

Людина думає, що їй обов'язково треба щось сказати для підтримки. Д-р Пол Бранд пише: «Людина прагне знайти якусь формулу, технологію, посібник, наприклад, як у хірургії, але людська душа занадто складна для певної інструкції. Проста присутність, усвідомлення того, що хтось є поруч, що він потрібний і допомагає»⁷². Той, хто супроводжується щирою готовністю підтримати просту присутність, може дати більшу втіху, ніж безліч слів (2Кор. 7:5-7). Перед тим, як хтось спробує пояснити, чому Бог дозволив низці страждань навалитися на моє життя або запропонує мені пораду, як це можна виправити, я хочу, щоб вони зробили те, що зробили друзі Йова в перший тиждень їх спроби допомогти: вони плакали, роздерши свій одяг; і сиділи з ним у мовчанні (Йов 2:12-13)⁷³. Йову просто потрібен був той, хто його почує, коли він виливав своє серце перед ними. Друзі бачили, знали, наскільки велике його страждання; але для Йова

^[70] Захаріас Р. Християнство, що не виправдало надій. – К.: Нард, 2013. – С. 102.

^[71] UCLA Pre Med modules [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://www.med.ucla.edu/modules/xfsection/printphp_articleid=330

^[72] Paul Brand & Philip Yancey, *Fearfully and Wonderfully Made* Grand Papid: Zondervan Publishing House, 1980, p. 203-204.

^[73] Gloria Beech Jackson, *Through the Fire*. Springfield. MO Life Publishers International, 2011, p. 521.

потрібно було просто поділитися своїм болем, перетравити у своїй голові події, висловити свої почуття й спробувати в цьому зрозуміти якийсь сенс. Його слухачі не зрозуміли потребу Йова. Для них було важко і незручно бачити, чути, відчувати ті емоції, які переживав Йов. Тому друзі Йова почали говорити, щоб пояснити його страждання та надати якийсь засіб. Коли Бог заговорив, Він дорікав друзям, а не Йову, коли той висловлював непорозуміння свого болю. Бог не давав пояснення, чому Йов страждав, Бог просто дав Йову ще більше об'явлення Своєї сили, мудрості та могутності. Він дав Йову втіху та оновлену свідомість Своєї присутності. Йову не треба знати «чому», йому треба знати, Хто є Бог. «Знати Бога особисто – це ключ до твоїх особистих битв. Він показуватиме, що, незважаючи на весь біль, Він буде поряд з Тобою. Відповідь знаходиться у взаємовідносинах. Якщо дивитися Його очима, прийде мир у серце»⁷⁴.

Страждання сіє насіння співчуття. Прислів'я говорить: «Ніколи не засуджуй людину, доки не пройдеш довгий шлях у її черевиках». У. Джексон пропонує інше прислів'я: «Неможливо ефективно втішити, поки не поринеш сам у страждання»⁷⁵. Різниця між поняттями «симпатія» (від грец. співчуття) «емпатія» (від грец. співчутливе ставлення, усвідомлене розуміння внутрішнього світу або емоційного стану іншої людини⁷⁶) полягає в тому, що в першому випадку людина співчуває (зазнає почуттів ніжності до страждаючого), тоді як людина з розвиненим почуттям емпатії може поринути в середину серця друга, що страждає⁷⁷.

Відповідь церкви на страждання людини – це надання надії. Християнин перестає бути ефективним джерелом надії, якщо любов перестає бути центральною у його житті та його служінні. Послання любові знаходиться у серці християнської Євангелії. Однак надія, що довго не збувається, може призвести до стану відчаю (Прич.13:12). Барбара Сандервілле, молода дівчина з вадами, згадує: «Я не могла навіть подумати, погодитися з тим, що мені потрібно буде провести в інвалідному візку все життя. Усвідомлення того, що Бог має силу зцілювати, але чомусь не зцілює, наповнила мене гіркотою. Я Бога звинувачувала в тому, що Він дав Свою обіцянку зцілювати, але не зцілює. Я відчувала довгий час саможаління, почуття це було руйнівним»⁷⁸. У важкий час людині необхідне відкриття Божої присутності. Ті, хто стоять поруч мають підтримати її у молитві та

^[74] Zacharias Ravi. A Clue To Meaning In Life [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.yuotub.com/watch?v=JSH4OCkqJqI>

^[75] Wayne Jackson, The Value of Human Suffering [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.christiancourier.com/articles/52-value-of-human-suffering-the>

^[76] Psychologies glossary [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.psychologies.ru/glossary/27/empatiya/>

^[77] Wayne Jackson, The Value of Human Suffering [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.christiancourier.com/articles/52-value-of-human-suffering-the>

^[78] Philip Yancey. Where is God When it Hurts. The Zondervan Corporation's Grand Rapids Michigan, 1977, p. 152.

свою присутністю. З іншого боку, якщо потреби часто чудотворно заповнюватимуться, це може нічого не дати людині. Д. Вілкерсон називає це марним досвідом; досвідом, викинутим на смітник⁷⁹. Він наводив приклад Ізраїлю, коли Бог 40 років чудотворно забезпечував його потреби: взуття й одяг не зношувалися в суворому спекотному кліматі. Вдень хмара захищала від неймовірної спеки пустелі, від якої можна було померти, а вони зробили золотого тельця. Девід пояснює, що народ хотів забезпечення провізії більше, ніж присутності Божої. Бог обіцяє: «Ти турбуйся про своє серце, а Я подбаю про тебе, зроблю тебе вільним, але люби Мене всім серцем»⁸⁰. Останнім часом у нашій країні ми зустрічаємося з викликами, з якими ми раніше не стикалися: скільки смертей, горя, болю, атмосфера хвилювання, невизначеності й страхів. Війна нікого не залишає такими, якими були раніше: ні тих, хто задіяний у воєнних подіях, ні тих, хто живе в постійній небезпеці. Хтось постраждав фізично, а хтось, здавалося б, неушкоджений, але переживає розумову, емоційну травму. Деякі відчувають себе винними, що вони вижили, а родичі поряд – ні. Служитель повинен бути чутливим до того, що рани можуть бути не такі помітні; але тим не менше хворобливими і небезпечними навіть для життя. Люди від церкви очікують духовної підтримки, настанови в цей нелегкий час. Хоча у церкви немає миттєвих, готових відповідей; однак церква спроможна бути інструментом відновлення зцілення, звертаючись до Духа Святого. Травмовані люди можуть мати панічні атаки, спалахи гніву, агресії або навпаки, закриваються в собі, уособлюються, відчуваючи, що життя втратило будь-який сенс, а надії на майбутнє немає. Якщо така людина не отримує своєчасну допомогу, це може призвести до самогубства.

Природна реакція на трагічну ситуацію – це плач, біль, злоба і гіркота (Пл. Єр.2:18). В цей час служитель може просто бути з людиною, своїм відвідуванням показувати, що вона не одна; дати можливість виплакати (Рим.12:15). Але, якщо людина залишається в такому стані довгий час, це може бути для неї руйнацією. На цьому етапі служитель може вказати людині на Христа, який віддав Своє життя за людство. Муки і смерть, агонію вибрав Ісус, аби людина жила і поділяла з Ним Свою славу. Проголошуючи істину і пропонуючи Євангелію надії, служитель допомагає людині перевести свій погляд з долини смутку й безвихіддя на Бога, Який зацікавлений, не віддалений, Який бачить всю повну картину і дає життя (Бут. 16:13).

Перемога обов'язково прийде, як в країну, так і в життя окремої людини! Події війни тимчасові, незважаючи на жорстокість; і нехай війна не знищить в людині та в церкві відчуття життєлюбності, доброти та любові. Незважаючи на біль навколо, церква повинна залишатися

^[79] Вілкерсон Д. А я ледь не підслизнувся: проповідь Електронний ресурс – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=n-WoAsk7fig>

^[80] Там саме.

носієм миру, світла, життя, зцілення, оскільки є послідовницею Князя миру (Іс.9:6). На запитання: «Де Бог, коли боляче?» Ф. Янсей відповідає: «Що робить Церква в той час, коли комусь боляче? Якби Церква перев`язувала рани, втішала тих, хто у скорботі, годувала голодних, не думаю, що люди так часто б запитували: «Де Бог? « Вони б знали – Він присутній у Своїх дітях»⁸¹.

ВИСНОВКИ

◆ У статті піднімається тема болю і страждань, яка стала актуальною, як ніколи, в період повномасштабної війни Росії проти України. У цій ситуації немає того, хто б не постраждав, тому кожна людина стає і об'єктом, і суб'єктом практичної турботи.

Звертаємо вашу увагу на те, що в першу чергу потрібно самотужки підготуватися і стати на тверду основу, щоб мати силу простягнути руку допомоги ближньому. Ця допомога включає підготовку до ситуації і необхідності не втрачати самовладання. Якщо ви хірург, ви не будете втрачати свідомість від одного вигляду крові; так само, як лікар душі людської повинен бути морально готовий вислухати й сприйняти, усвідомити отриману інформацію і правильно відреагувати, не пошкодивши кровоточиву рану ще більше. Що нам допоможе досягнути духовної стійкості та встояти? У важкий час необхідно молитися, регулярно нагадувати собі Хто такий Бог, повністю довіряти Богу, поклонятися Йому. Інший важливий момент – це активна участь Церкви у процесі подолання болю, щоб ніхто з нас не зустрів трагедію наодинці, щоби члени Церкви розділяли страждання ближнього. Воювати треба пліч-о-пліч, розуміючи, що війна, яку веде віруючий, не проти крові та плоті. Бог використовує людину для виконання конкретних кроків; але ці кроки будуть ефективніші від підтримки Церкви. Крім молитовної підтримки, нам потрібні інші форми церковної взаємодії. Спілкуйтеся, розповідайте про свій біль, діліться думками, просіть поради у свого душопіквувальника або лідера; не бійтеся звертатися за допомогою до братів і сестер.

Маючи тверде підґрунтя та підтримку Церкви, ми зуміємо почати допомогу іншим людям. Ось деякі кроки, які ви зможете здійснити, аби допомогти людині подолати біль та страждання:

- Повідомити страждаючому, що про нього турбуються, що він цінний для Бога і людей. Страждаючий потребує покрокового оновлення; можливо, йому необхідно прийняти нову ідентичність, знову повірити, що він цінний і життя його не марне .
- Послужити фізично (Лук.19:25-36). «Задовольнити потребу страждаючого – ось наше розумне служіння Богові: не просто піднятими

^[81] Filip Yancey, Where is God on 9.11? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.cheistianitoday.com/ct/2001/octoberweb-only/10-22-21.o.html>

догори руками (в поклонінні на служіннях), а розпростертими руками у допомозі нужденному⁸².

- Звичайною присутністю. Слухати без багатослів'я. Той, хто страждає, сам проаналізує свій хід думок, просто висловлюючи їх.
- Бути залежним від Духа Святого, відчувати, коли і що говорити. Це його ролі – Порадник, Утішник, Бог надії (Ів. 14:26; Рим. 15:13).
- Чого не слід робити: не робити поспішних висновків, не звинувачувати жертву, не говорити затертих фраз.

Читання статті буде корисним і служителю, який займається душо-під-клубанням, і кожному члену церкви, котрий стикався з необхідністю до-по-могти собі та іншим. Важливо, аби наше служіння не було просто психо-логічною допомогою або бесідою про пережиті події, а стало служінням співчуття, відкривало Божу любов та допомагало приводити невіруючих до Христа, Хто є життя та мир.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Dr. Arnold Lastinger, Thoughts on Death and Dying: Sermon, ICA, Kiev, 2015.
 Dunn Ronald, When Heaven is Silent. Zondervan Publishing House, Michigan, 1992.
 Gloria Beech Jackson, Through the Fire, Springfield, MO: Life Publishers International, 2011.
 Howard Young, The Identification and Implementation of Servant Leader Characteristics; the Doctor of Ministry project, North Dakota, 2002.
 Jerry Falwell, When it hurts too much to cry. Zondervan Publishing House, Michigan, 1983.
 C. S. Lewis, On Grief. Thomas Nelson Publishers, Nashville, Tennessee, 1998.
 Norman L. Geisler, Philosophy of Religion. Grand Rapids, Michigan, 1974.
 Paul Brand & Philip Yancey, Fearfully and Wonderfully Made. Grand Rapid: Zondervan Publishing House, 1980.
 Philip Yancey, Where is God When it hurts. Zondervan Publishing House, Michigan, 1977.
 Timothy B Cargal, James, Full Life Bible Commentary to the New Testament. Grand Rapid, Zondervan, 1999.
 Захариас Р. Христианство, не оправдавшее надежд. – К.: Нард, 2013.
 Келлер Т. Прогулки с Богом. От горя к радости.– Эксмо, 2019.
 Ланберг Д. Страдания і сердце Бога/ пер. Паливода А.В. – К.: 2018.
 Ллойд-Джонс Д. М. Кризисы и депрессии у христиан. Причины и преодоления. – Чехия: Финидр, 2019.
 Майер Г. Комментарий к Библии: Послание Иакова, Послание Иуды. – СПб.: Свет на Востоке, 2005.
 Расулов Т. Поклонение во тьме. Размышление над книгой Иова.– Левит, 2017.
 Славянский библейский комментарий / Глав. ред. С. В. Санников. – К.: Книгоноша, 2016.
 Уилкерсон Д. Крест и нож. – СПб.: Мир, 1992.

Интернет-публикации

Chrisitna Gregory, The Five Stages of Grief [Электронный ресурс] – Режим доступа:
<https://www.psychom.net/depression.central.grief.html>

[82] Beech Gloria Jackson Springfield..MO Life Publishers International, 2011, p. 553.

- John Piper, A Call for the Endurance of the Saints [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.desiringgod.org/articles/stand-a-call-for-the-endurance-of-the-saints>
- Kristi Mair, The Mystery of Suffering [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://theologynetwork.uk/think/the-mystery-of-suffering>
- Michael J. Seth, North Korea's 1990s Famine in Historical Perspective [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.asianstudies.org/publications/ea/archives/north-koreas-1990s-famine-in-historical-perspective/>
- Philip Yancey, Where was God on 9.11? Christian. [Электронный ресурс] – Режим доступа: Today <https://www.christianitytoday.com/ct/2001/octoberweb-only/10-22-21.o.html>
- Ravi Zacharias. The Existence of God <https://www.youtube.com/watch?v=mRRuK-DXT7Kg> [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=mRRuK-DXT7Kg>
- The 2022 National Day of Prayer Broadcast [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=XQYwDdDCxzg>
- The NAS New Testament Greek Lexicon [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/parakletos.html>
- UCLA Pre Med modules [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.med.ucla.edu/modules/xfsection/print.php?articleid=330>
- Viktor Frankl, Suffering & Meaning [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://skeleton-man.com/2020/12/17/viktor-frankl-suffering-and-meaning/>
- Wayne Jackson, **Article.** [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.christiancourier.com/articles/52-value-of-human-suffering-the>
- Wayne Jackson, The Value of Human Suffering [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.christiancourier.com/articles/52-value-of-human-suffering-the>
- Where Is the Eye of the Hurricane? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://wonderopolis.org/wonder/where-is-the-eye-of-the-hurricane>
- Zacharias Ravi, A Clue To Meaning In Life [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=JSH4OckJgl>
- Psychologies glossary [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.psychologies.ru/glossary/27/empatiya/>
- 10 самых страшных природных катастроф XXI века [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://allinsurance.kz/news/proisheshviya-i-stikhijnye-bedstviya/12822-10-samykh-strashnykh-prirodnnykh-katastrof-xxi-veka>
- Вилкерсон Д. А я едва не поскользнулся: проповедь [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=n-WoAsk7fig>
- Гладиус – меч, который покорил мир [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://mydiscoveries.ru/gladius-mech-kotoryiy-pokoril-mir>
- Захариас Р. Если Бог есть, то почему невинные дети умирают? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://bogoblog.ru/pochemu-nevinnye-deti-umirayut/#more-7339>
- Комментарий МакДональда [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://bible.by/mcdonald/43/11/>
- Наступательное и оборонительное оружие на монетах римской империи [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.coins.msk.ru/index.php/stati-i-materialy/monety-rima/145-18-nastupatelnoe-i-oboronitelnoe-oruzhie-na-monetakh-rimskoj-imperii>
- Симонян А. Скорбь или траур. Как пережить потерю близких людей? Как жить после смерти? [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://www.youtube.com/watch?v=raeUpZx1Kmg>
- Толковый словарь Ожегова. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <https://dic.academic.ru/dic.nsf/ogegova/56310>